

#YOUTHINK

Nganong seryosong butang ang false information?

Kadungog na ka sa filter bubble?

Fact VS Opinion

Mga Sulat gikan sa mga Eksperto

**PILDIHA
ANG FAKE
NEWS**

**NAAY INFODERMIC KARON
KAUBAN KA SA PAG-ATUBANG!**

Halos tibuok adlaw ta naa sa internet. Ang tinuod pa, kadaghanan sa atoa matulog tupad sa atong mga cellphone. Ang pag-internet gani ang unang buhaton nato sa buntag ug ang ulahi sa gabii.

Ngano man ganahan kaayo ta sa internet?

Usa-usahon nato ang mga rason:

- Makabalita ta sa mga panghitabo.
- Makapabiling konektado ta sa atong mga pamilya ug amigo bisan asa man sila sa kalibotan.
- Makatungha ta sa mga virtual class ug makabuhat og research.
- Makaakses ta sa daghan kaayong mga salida, dula, kanta, ug basahon.

Apan naay problema sa internet: dili tanan niini kay maayo o dili makadaot. Naa kay makit-an, mabasahan, ug madunggan nga mga butang nga dili tinuod. Bisin kinsa makabuhat og fake news o pekeng balita sa bisin unsa—gikan sa kinsa ang gi-date sa imong mga paborito nga artista hangtod sa mga gaingon nga nadiskobre na nila ang tambal sa kanser.

Makadaot ang false information o sayop nga impormasyon. Kung mahimong viral ang mga fake photo ug video, makaguba kini og reputasyon ug mahimong rason sa cyberbullying. Puwede pod makuha ang imong mga sensitibo nga impormasyon pinaagi sa mga email ug website nga murag dili delikado sa unang tan-aw.

Gipakahulogan sa Merriam-Webster ang “infodemic” isip ang paspas ug layo og naabtan nga pagkalat sa parehong sakto ug sayop nga impormasyon. Sa kadaghan sa impormasyon, unsaon aron atong mahibaloan kung unsa ang peke ug ang tinuod?

Nining basahon, makat-onan nato ang mosunod:

- Unsa ang false information?
- Unsaon aron kini mailhan?

- Nganong gabuhat ug ga-post og fake news ang mga tawo?
- Unsa ang puwede buhaton aron dili ta mabiktima sa false information?

Malagpasan nato kining infodemic pinaagi sa pagkat-on og insaktong impormasyon—kanang klase nga mahimo kitang parte sa solusyon imbes sa problema.

Kung kahibalo ka unsaon pag-atubang sa false information, makatabang ka nga mahimong mas maayo nga lugar ang internet para kanimo ug sa ubang tawo.

Mensahe sa Editor

1
False information

2
Ang Nagkalain-laing porma sa false information

8
Case study

10
Nganong seryosong butang ang false information?

12
Ang filter bubble

13
Aktibidades sa mga tawo sa internet nga risiko alang nimo

16
Pagbantay sa mga pekeng litrato!
Pangitaa ang mga lahi

17
Importante ang konteksto

18
Unsa nang pulonga?

20

Nganong mobuhat ug mo-share og false information ang mga tawo?

23
Kit-an!

Unsaon pag-ila og false information

25
Fact vs Factual Statements vs Opinion

30
Mga Sulat Gikan sa mga Eksperto

Politika Panglawas
Siyensiya Midya

FALSE INFORMATION

Kung natingala ka nganong seryosong butang ang false information karong mga panahona, tungod kay seryoso gyod ni!

UNSA GYOD DIAY NI?

Ang false information kay ang tanang klase sa misinformation—o mga sayop nga impormasyon.

Bisan unsa ang puwede hisgotan sa false information—puwede nga bahin nimo o sa imong amigo, ug sa mga seryosong butang sama sa politika, climate change, ug panglawas.

Huy, nakit-an ka ni kuya ganina sa mall! :)

Pag sure uy. Di na tinuod!

Naa lang ko sa balay. Galikay baya ko sa coronavirus.

ANG NAGKALAIN-LAINING

POORMA SA FALSE

INFORMATION

PRES.

MALA

1 Mapangilad o wala sa konteksto

Puwede nga tinuod ang gipakita nga impormasyon, apan gigamit kini sa dili sakto nga konteksto.

Kasagaran nga tumong sa mapangilad nga impormasyon ang libogon ang mga tawo aron sayop ang ilang mahunahunaan sa usa ka butang nga tinuod.

Makalibog no? Basaha ang sampol nga balita sa ibabaw. Gikan sa drowing ug titulo sa balita, abi nimo nga gitalikdan na sa presidente ang iyang trabaho ug gibiyaan na kita! Bisan puwede nga tinuod ang giingon sa balita kay nihawa man gyod ang presidente sa Malacañan, dili gyod unta angay nga kini makapaguol. Kay ngano? Nibalhin lang ang presidente sa Bahay Pangarap, usa ka balay nga makit-an sa sulod sa Malacañang Park. Pipila na gani sa atong mga presidente ang nipuyo didto.

Sige, itsek kon insakto ba kini!

Kasagaran nga makataranta o makakurat ang pagkasulat sa mga titulo sa balita aron makuha ang atensiyon sa mga makabasa. Kinsa ba ang dili maengganyo nga mobasa pa bahin sa paghawa sa

... NIHAWA SA ... ACAÑAN

presidente sa Malacañan? Maong importante gyod nga basahon ang tibuok artikulo ug dili lang ang titulo niini.

Puwede pod nga mahitabo kini kanimo.
Puwede nga balihon sa uban ang imong giingon o intensiyon aron makabuhat og interpretasyon nga layo gyod sa gipasabot nimo.

Pananglitan, nakakita ka og online post sa pagmaltrato sa usa ka mananap. Tungod gusto nimo iingon ang imong kalagot, gi-share nimo ang post nga naay sarkastiko nga caption: “Ay, sakto gyod ni nga binuhatan!” Unya, naay ni-screenshot sa imong post, ni-share niini online, ug niakusa kanimo nga gasuporta ka sa pagmaltrato sa mga mananap. Dayon, nabasahan kini sa mga dili gani nimo kaila ug gihusgahan ang imong mga tinuohan. Daghan pod ang wala nituo bisan klarohon pa nimo nga sarkastiko ang intensiyon sa imong caption.

Makalagot kung diktahan ta sa atong lihok diha sa internet, apan importante gyod nga mabinantayon ta sa mga pangbuhaton nato online kay daghang tawo ang gapasagad lang. Kinahanglan nato nga bantayan ang atong mga isulti ug ang atong pagsabot pod sa gisulti sa ubang tawo.

2 Mapanglimbong nga mga balita

Klase kini sa mga artikulo nga ang tumong gyod kay manguwarta ug maghatag og kalibog ug kabalaka sa mga tawo. Puno kini sila og bakak!

Kasagaran makit-an kining mga artikulo sa mga pekeng news site nga gidisenyo nga murag tinuod. Kasagaran pod nga naa kiniy mga gimaniplula nga video ug litrato.

Lisod ilhon kinsa ug unsa ang tuohan kay halos tanan naay akses sa mga magamit aron makahimo og bisan unsa online, sama sa mga artikulo, video, ug litrato—tinuod man o peke.

Gabuhat og mga bakak ang mga organisasyon, negosyo, magsusulat, ug uban pang tawo tungod sa daghang rason:

- Gusto nila daoton ang usa ka tawo o mapagdudahan ang kredibilidad ug reputasyon sa uban. Kasagaran makit-an kini nga mahitabo sa politika ug showbiz, kon diin naay ga-post og mga pekeng impormasyon aron daoton ang usa ka grupo o tawo. Modaghan pa kini samtang nagtikaduol na ang eleksiyon!
- Gusto nila ka baligyaan. Puwede nga mobuhat sila og mga pekeng testimonya o moingon og mga dili gyod katuohan nga benepisyo sa usa ka produkto, aron lang makapaksi sa imong hinagoang kuwarta.
- Gusto nila nga paadtoon ka sa mga delikado nga website kon diin sulayan nila nga kuhaon ang impormasyon bahin nimo, o kaha sudlan og virus ang imong computer.

O puwede pod nga wala silay rason! Wala lang silay maayong mabuhat sa kinabuhi!

3 Mga Conspiracy Theory ug Propaganda

Kasagaran nga pangpangilad pod, kadaghanan niini kay dili base sa mga fact o kamatuoran, apan nindot i-share labi na kon uyon sa opinyon ug sa bias o gidapigan sa usa ka tawo.

Ang mga conspiracy theory gaingon nga ang mga butang nga dugay na natong nahibaw-an nga tinuod kay binuhat-buhat lang sa usa ka gamay ug sekretong grupo! Samtang ang propaganda kay kasagaran nga politikal ug gigamit aron iduso ang usa ka panglantaw. Tumong niining duha ka klase sa impormasyon ang ilaron ang publiko.

Kahibalo ba ka nga naa pay mga tawo nga gatuo nga patag ang Earth, o nga dili tinuod nga sakit ang COVID-19? Kung wala nimo nakat-onan sa

eskuwelahan nga ang kalibotan kay dili perpekto nga lingin ug nga gatuyok kini sa iyang axis, ug kung wala nimo nabasahan nga daghan nang namatay tungod sa COVID-19, motuo ka tingali nga mga conspiracy theory kining mga butanga!

Ayha ka motuo sa usa ka balita, pag-research o pagpaniksik una bahin niini. Basin makit-an diay nimo nga kapila na kini gipamatud-an nga dili tinuod sa mga eksperto ug katuohang pagtuon.

4 Pagsulat o pagbalita nga naay gidapigan

Dili pirmi patas o walay gidapigan ang balita. Puwede pod nga naa kiniy giendorso nga adyenda sa usa ka tawo.

Dili patas o naay gidapigan kining klase sa balita kay usa lang ka anggulo sa estorya ang gipakita.

Apil sa responsable nga pagpamalita ang pagsulat o pagbuhat og balita nga gapakita sa tanang katinuoran sa usa ka estorya, apil ang mga maayo ug daotang bahin niini. Kung naay gidapigan ang usa ka artikulo, gapasabot nga wala kini gasulti sa tibuok kamatuoran sa estorya—sa pipila lang nga bahin niini.

Timan-i nga puwede mogawas ang pagdapig sa usa ka tawo bisan wala niya tuyoa. Puwede nga dako ang pagtuo sa magsusulat sa usa ka butang

o tawo nga dili niya mamatikdan nga nasulat niya ang artikulo nga dili patas. Tawo pod ang mga tigpamalita, mao nga naa silay mga kaugalingong panglantaw ug wala sila gibawalan nga moangkon niini.

Malimitahan sa mga propesyonal ang ilang pagdapig sa ilang pagpamalita pinaagi sa pagsuta o pagberipika sa impormasyon—segurohon nila nga ang ilang gimantala kay ang tibuok kamatuoran ug moangkon kung dili sila segurado sa usa ka butang. (Maong kasagaran nimo mabasahan ang mga pulong nga 'gituohan', 'daw', o 'kuno' sa mga balita.)

Pananglitan, mopahibalo ang mga propesyonal nga food critic nga ang pagkaon nga ilang gi-review libre nga gihatag, o kung naa silay personal nga relasyon sa tag-iya sa negosyo. Buhaton nila kini aron matimbang nimo kung ang nindot nga review sa food critic isip iyang pasalamat o usa lang ka pabor.

Sa sunod nga makabasa ka og sinulat bahin sa usa ka bag-o ug nindot nga app nga murag dili na katuohan sa labing kamaayo niini—basin dili gyod tinuod! Pagbasa og uban pang impormasyon bahin niini, ug pagpangutana sa imong mga higala nga nakasulay na niini. Basin ang nabasahan nimong artikulo nga gadayeg sa app kay binayran diay nga advertisement, gapasabot lang nga grabe ang pagdapig niini sa app!

Pirmi pangutan-a ang imong kaugalingon:

- Gipakita ba sa artikulo ang tanang anggulo sa estorya?
- Grabe ba manaway o mosuporta ang artikulo?
- Katuohan ba ang ilang mga source o gigikanan sa impormasyon? Gihisgot o giila ba nila ang ilang mga source?
- Masuta o maberipika ba nimo ang artikulo?
- Gibalita pod ba ang artikulo sa ubang tigpamalita o news organization?

CASE STUDY

**Mao kini ang hitsura
sa climate change...
o mao ba gyod?**

THIS IS WHAT A STARVING POLAR BEAR LOOKS LIKE.

**TINUOD
BA?**

Niadtong Disyembre 2017, gipasalida sa National Geographic ang video sa usa ka polar bear nga halos panit ug bukog na lang, naglakaw nga hinay ug luya kaayo. Gikuha ang video sa photographer nga si Cristina Mittermeier, kinsa niingon nga gusto niya mokuha og mga litrato nga mopakita sa kalibotan nga kinahanglan na gyod atubangon ang problema sa climate change.

Ang video, nga gibutangan og subo nga musika ug caption nga “Mao kini ang hitsura sa climate change,” kay nahimong viral. Nakit-an kini sa hapit 2.5 bilyon nga tawo, ug nahimong ang video nga naay pinakadaghang nitan-aw sa website sa National Geographic. Nakurat gyod ang mga tawo pagkakita diha sa video sa giingon niining nabuhat sa climate change ngadto sa mga polar bear.

Apan naay usa ka problema. Imposible maingon ang hinungdan sa kahimtang sa polar bear. Pananglitan, naay klase-klase nga sakit ug parasite nga puwedeng hinungdan sa nahitabo sa mananap. Dili gyod insakto nga ingnon nga tungod lang kini sa climate change.

Gisita ang National Geographic ug napugos sila nga mangayo og pasaylo. Giilisan dayon nila ang una nga linya sa video og “Mao kini ang hitsura sa usa ka gigusla nga polar bear.”

Giklaro ni Mittermeier nga “Nasayop tingali mi sa wala pag-ingon sa tibuok estorya—nga nangita lang mi og litrato nga mopakita sa atong kaugmaon ug nga wala gyod mi kahibalo unsa ang nahitabo aning polar bear. [...] Dili ko kaingon nga gigusla ang polar bear tungod sa climate change,

apan kahibalo ko nga kinahanglan nila ang sea ice aron makapangita og pagkaon.”

Niangkon ang editor sa National Geographic nga “nasobrahan ang National Geographic sa pagbuhat og depinitibo nga koneksiyon sa climate change ug sa usa ka gigusla nga polar bear sa sinugdanan nga caption sa among video katong December 2017 bahin sa giingong mananap.”

Ani ang mabasahan sa Mensahe sa Editor: “Samtang napamatud-an na sa siyensiya nga naay koneksiyon ang pagkatunaw sa sea ice ug ang pagkamatay sa mga polar bear, dili gyod mahibaw-an kung ngano himalatyon na kining polar bear.”

Tinuod ug makahadlok gyod hunahunaon ang climate change ug ang mga epekto niini sa atong kalibotan ug sa mga linalang. Apan tarong ba nga pasobrahan ang kamatuoran, labi na kung gikan sa usa ka gisaligan nga publikasyon sama sa National Geographic? Tugotan na lang ba kini nga fake news tungod kinahanglan pa man gyod nga mas masabtan sa mga tawo kung unsa ang climate change?

Unsa ang imong tan-aw? Madawat lang ba ang pamaagi tungod sa tumong?

NGANONG SERYOSONG BUTANG ANG FA

Ang problema sa false information kay paspas kaayo kini mokalat sa internet sa pipila lang ka segundo.

Ania ang usa ka sitwasyon nga pamilyar kaayo kanato.

CLICK!

SNAP!

WHOOSH!

SNAP!

CLICK!
CLICK!

1 Ni-tweet og false information ang usa ka ilado nga tawo.

2 Gi-retweet kini sa libo-libo ka tawo.

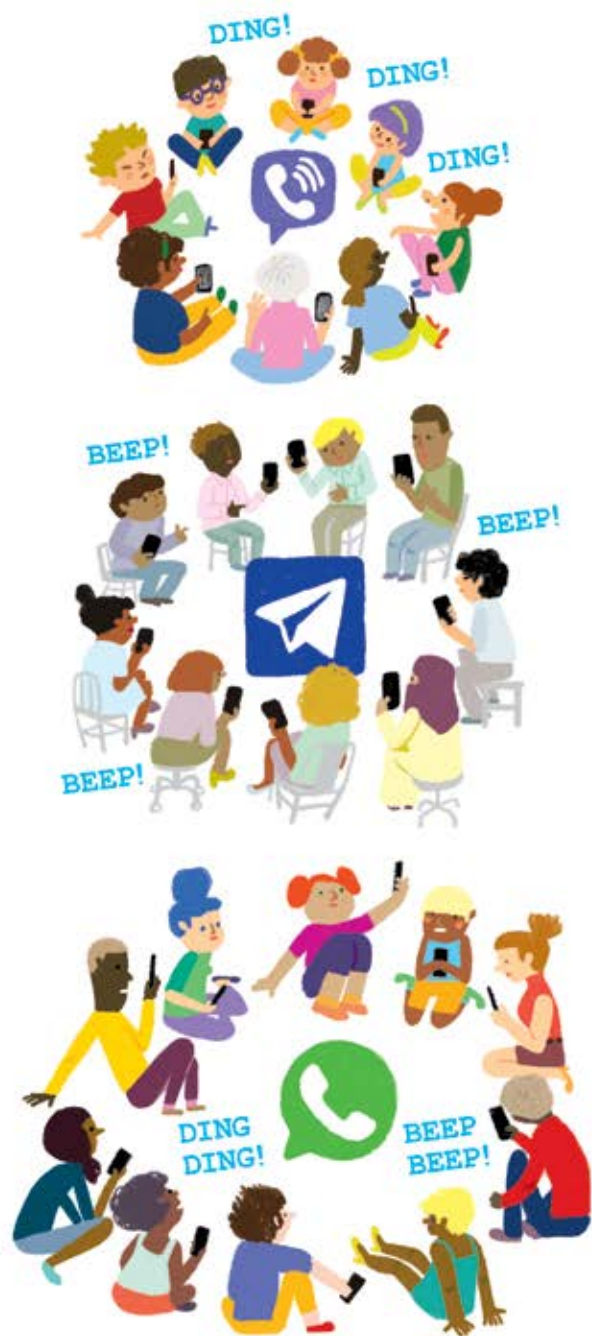
3 Na-screenshot ang mga retweet.

4

LSE INFORMATION?

Pila lang ka pindot sa cellphone ang kinahanglan aron mokalat ang mga sayop ug makadaot nga impormasyon gikan sa usa ka tawo ngadto sa milyon pang uban.

Kung nikalat na ang impormasyon, lisod na kini kontrolon.

Gipadala ang mga screenshot sa mga chat app.

5 Gi-share pod ang false information sa Facebook ug Instagram.

6 Wala nay kamatayon ang false information.

GIPAILAILA

LIBRE LANG SA KADA SOCIAL MEDIA ACCOUNT

Madumdoman sa Facebook, Instagram, Twitter, ug uban pang social media platform unsa ang ganahan nimo nga estoryahan ug i-share, ug pakitaan pa ka og daghan pa nga ing-ato! Pananglitan, kung kahibalo ang Facebook nga siges ka og like sa mga litrato sa iring sa mga nilabay nga adlaw, pakitaan pa ka ana og daghan pang mga litrato sa iring! Purr-peкто!

Tungod sa Filter Bubble:

- Makit-an lang nimo ang mga butang nga imong ganahan, gituohan, ug gidapigan!
- Dili nimo makit-an ang uban pang nagkalain-laing panglantaw ug opinyon sa mga tawo!
- Limitado lang ang higayon nga makakita ka og bag-ong mga butang!

Apan hunahunaa...

- Maayo bang butang ang Filter Bubble?
- Unsaon na lang kung dili ka kaikyas niini...sa kahangtoran?
- Unsaon na lang kung mobutang ang tanan og Filter Bubble sa tanang oras?

AKTIBIDADES SA MGA TAWO SA INTERNET NGA RISGO ALANG NIMO

*Ilha kining mga
risgo aron mahimo
kang luwas online.*

Phishing

Mahitabo ang phishing kung makadawat ka og email gikan sa usa ka kompanya o kinsa man nga gaaron-ingnon nga imong higala aron mapugos ka nga ihatag ang imong personal nga impormasyon, sama sa imong username, password, ug numero sa telepono. Kasagaran nga moingon ang mga phishing email nga naay teknikal nga problema sa imong account, o kaha naay problema sa seguridad, o nga nakadaog ka og premyo! Ug aron daw masulbad ang pekeng problema o aron makuha nimo ang pekeng premyo, naay link o attachment sa email nga gusto

sa mga phisher nga imong ma-click o ma-download.

1. Sayon na lang kaayo nga makuha sa mga impostor ang imong personal nga impormasyon, nga mahimo nilang gamiton sa pag-hack sa imong account.

Kasagaran nga apil sa mga kuhaon ang mga detalye sa bank account, maong maayong ingnan nimo ang imong mga ginikanan nga bantayan ang mga email nga murag gikan sa ilang bangko ug gapangayo sa ilang username ug password aron beripikahon daw ang ilang account. Kung mailad sila niini,

maka-withdraw og kuwarta ang phisher ug magamit niya ang account sa pagpalit og mga butang.

2. Sayon lang masudlan ang imong computer og mga malware, ang mubong tawag sa malicious software. Mga virus kini ug uban pang daotang butang nga mo-delete og mga file, mokawat og mga password, mokuha og mga personal nga impormasyon, ug moguba og computer.

Pagbantay gyod og todo ug paghunahuna og kapila una mo-click!

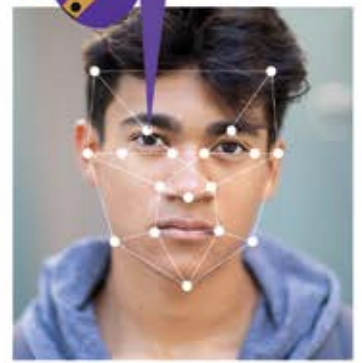

Mga Pekeng Litrato

Karong mga panahona, dili na nimo kinahanglan mahimong propesyonal nga editor aron mapahayag, mapangitngit, maputlan, ug matarong ang kalidad sa imong mga litrato. Bisan kinsa makabuhat niini pinaigi sa mga photo editing tool nga naa sa internet. Bisan gani sakto lang ang imong kahanas, puwede nimo ma-edit ang imong profile pic aron kunohay naa ka sa Antarctica karong pandemya.

Kahibalo pod mo-edit og mga litrato ang mga gapakalat og false information. Mahimong murag tinuod ang fake news gumikan sa mga pekeng photo, maong naay mo-share niini. Makaimpluwensiya ang mga pekeng litrato sa opinyon sa publiko o puwede pod nga hinungdan sa ilang kaguol.

Deepfakes

Ang deepfake kay usa ka video o audio recording nga gibuhat pinaagi sa artificial intelligence (AI) aron mopakita og mga tinuod nga tawo nga gabuhat ug gaingon og mga butang nga wala gyod nila gihimo sa tinuod nga kinabuhi. Kahadlok no?

Walay duda nga samtang gataas ang lebel sa teknolohiya, modaghan ug modaghan pa ang mga ma-share nga video nga gibuhat aron makapangilad ug makapakalat og false information.

Unsaon na lang kon mokalat ang deepfake sa imong mga idolo? Sa mga presidente o sa patay na nga mga tawo? Seryoso gyod ang mga puwedeng mabuhat ug epekto niini labi na kung wala kitay buhaton batok aning irresponsible nga paggamit sa teknolohiya!

PEKENG LITRATO

Pangitaa ang mga lahi!

Daghang fake news ang nigamit og mga litrato nga gi-Photoshop o gikuha sa bisan asa nga site.

IMPORTANTE ANG KONTEKSTO

Ang konteksto kay ang mga sirkumstansiya nga gapalibot sa usa ka panghitabo, pamahayag, o ideya. Gatabang kini aron mas kompleto ang pagsabot sa usa ka artikulo o balita.

Pananglitan, kung giingnan sa usa ka tawo ang iyang inahan nga, **“Wala tika naingnan, pero nabuntagan kog uli kay nilaag mi sa akong mga amigo,”** modepende sa konteksto ang reaksiyon sa inahan. Mas mabalaka gyod siya kung 10 anyos ang iyang anak kaysa kung 24 anyos na kini.

UNSA NGA PULONGA

PABABAG

- 1 Tawo o butang nga gigikanan sa usa ka impormasyon
- 4 Awtentiko, tukma, o insakto; dili peke o wala gikopya
- 6 Masaligan nga mobuhat sa tarong o gikinahanglan
- 7 Maberipika o mapakita nga tinuod, tukma, o insakto
- 10 Mga gipakitang butang sa internet base sa atong mga ganahan, panglantaw, ug tinuohan
- 11 Rason ngano buhaton ang usa ka butang; intensiyon
- 13 Naggamit og ebidensiya aron makasaligan nga nagsulti sa tinuod
- 14 Pangpangilad aron mahatag nimo ang imong login information o uban pang personal nga impormasyon; kasagaran nga pinaagi sa email, ads, ug website nga kanawong sa mga nailhan nimo
- 15 Pangpangilad aron makapanguwarta o makakuha og uban pang butang pinaagi sa pagpanglimbong

PAUBOS

- 2 Gimaniplulang online post o ad aron makuha ang imong atensiyon ug ma-click nimo ang usa ka link o webpage
- 3 Usa ka mensahe o uban pang butang nga gibuhat aron manglimbong og mga tawo
- 5 Impormasyon nga sayop o pangpangilad ang intensiyon
- 8 Mga video nga naggamit og teknolohiya sa artificial intelligence (AI) aron makapangilad pinaagi sa pagpakita og mga tinuod nga tawo nga gabuhat ug gaingon og mga butang nga wala gyod nila gibuhat sa tinuod nga kinabuhi
- 9 Facts o mga pananglitan nga mopamatuod nga ang usa ka butang tinuod o dili
- 12 Mga pekeng balita o artikulo nga gisulat nga kataw-anan o aron yaga-yagaan ang mga tinuod nga tawo ug panghitabo

Naa kaha diri ang mga tubag? Hmmm...

TINUOD

MAPANGILAD

KASALIGAN

MOTIBO

MASUTA

DEEFAKE

DISINFORMATION

KATUOHAN

FILTER BUBBLE

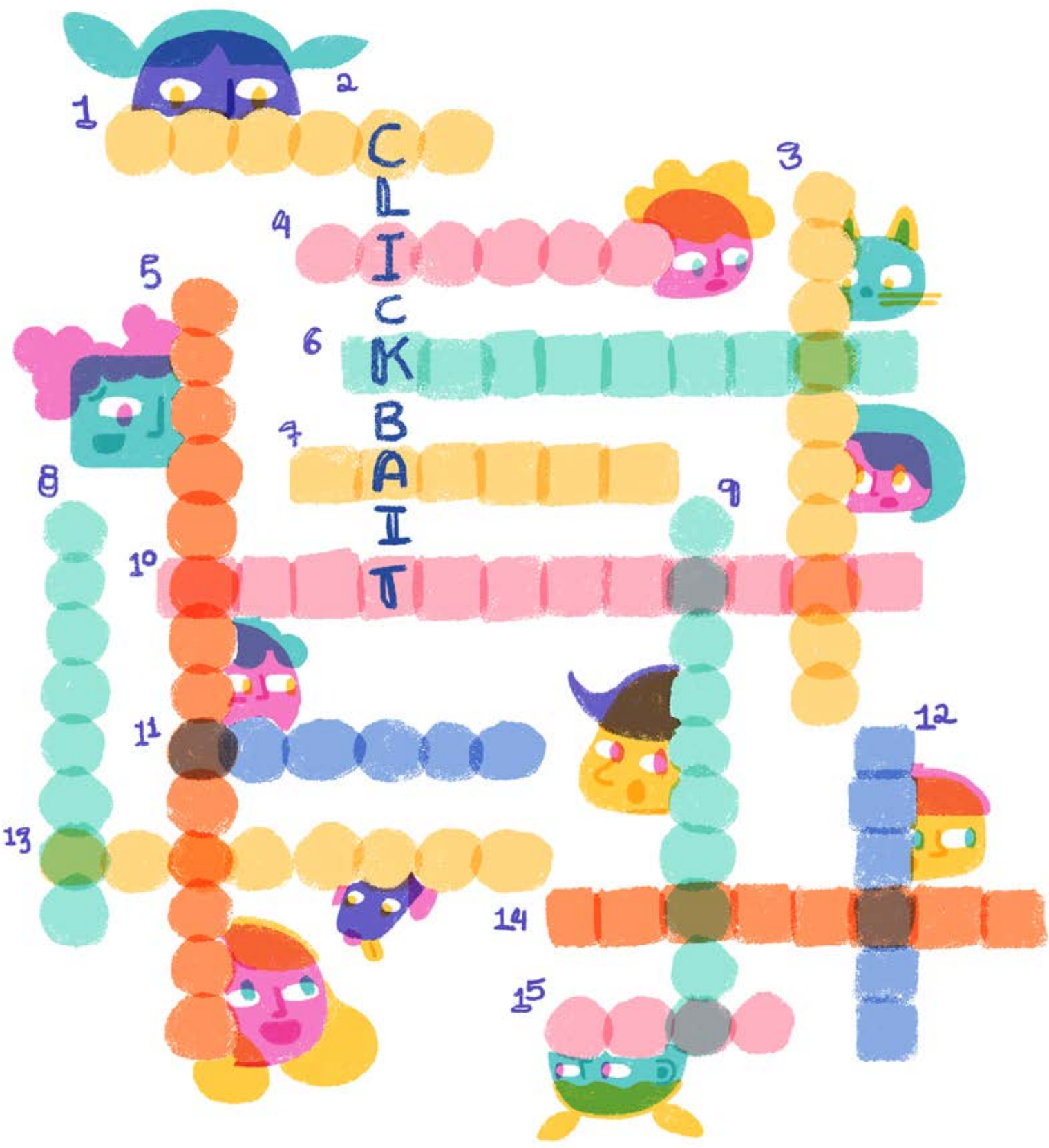
SATIRE

EBIDENSIYA

PHISHING

SOURCE

SCAM

NGANONG MOBUHAT UG MO-SHARE OG FALSE INFORMATION ANG MGA TAWO?

Nganong mobuhat ug mo-share og false information ang mga tawo?

Ang pinakakasagaran nga rason kay makakuwarta man gud sila niini!

Ang pinakadaotan nga puwedeng mabuhat kay magamit ang false information sa “phishing” o ang pagsulay nga makuha ang impormasyon bahin nimo o ang imong kuwarta.

Pinaagi sa paghimo og mga pekeng estorya nga puwede ma-viral, makakuwarta ang mga tawo gikan sa makuha nga advertising.

Ang mga tag-iya sa mga website nga daghan kaayo og like, share, ug react—tinuod man o dili ang nakabutang—ang kasagaran nga duolan sa mga kompanya nga andam mogastos para sa pagpa-advertise.

Tinuod pod kini pag-abot sa mga artikulo. Kung mas daghan nga ni-click sa artikulo, mas makakuwarta sa advertising ang mga online publisher.

Magamit pod ang false information sa paghatag og kalibog ug sa pangpangilad.

- Buot nila nga madaog sa eleksiyon, o daoton ang usa ka kandidato.
- Buot nila nga gubaon ang reputasyon sa usa ka tawo.
- Buot nila nga iendorso ang usa ka tinuohan o kawsa.
- Buot nila nga daoton ang usa ka kompetensiya sa negosyo.

Apan kasagaran mo-share og false information ang mga tawo kay sila pod mismo nailad.

Wala pod tingali sila kahibalo nga dili tinuod ang gi-share nila nga impormasyon.

Pananglitan, daghang tawo ang ni-share sa usa ka pagtuon nga nag-ingon nga naay inisyal nga ebidensiya nga epektibong tambal sa COVID-19 ang pagsagol sa usa ka popular nga tambal sa malarya ug sa usa ka komun nga antibiotic. Wala sila kahibalo nga dili pa konklusibo ang maong pagtuon, ug napamatud-an kadugayan nga sayop kini.

Ang mas nakadaot kay ang maong pagsagol sa mga tambal makaapekto sa kasingkasing ug mahimong hinungdan sa kalit nga kamatayon. Nahimong viral ang balita kay nituo ang mga tawo nga ni-share sila ug butang nga makatabang.

Maong bisan unsa pa ka maayo ang imong intensiyon, bantayi gyod ang imong mga i-share!

UNA KA MO-SHARE,
Pangutan-a
ang imong
kaugalingon:

KINAHANGLAN

BA GYOD

NAKO

NI I-SHARE?

**Una ka mo-share og bisan
unsang butang, paghunahuna
gyod og kapila ka beses.**

Bisan maayo ang imong intensiyon,
puwede gihapon nga makadaot sa
kinabuhi sa ubang tawo ang pag-share
og butang nga wala kay alamag, bisan
pa og tan-aw nimo nga gikan ang
impormasyon sa mga eskperto.

KIT-AN!

Unsaon pag-ila og
false information

Asa gikan ang impormasyon?

Gikan ba sa website nga
maayo ang reputasyon?
Kasaligan ba ang niingon
nga tawo?

TIMAN-I: Bisan kasaligan
ang gigikanan sa
impormasyon, maayo
nga i-double check kini.

Itsek ang petsa.

Ga-share usahay ang
mga tawo og karaang
balita o litrato nga
puwede masaypan nga
bag-o.

FEZBUK

www.fezbuk.

KA

Ang mga
masayod

250 likes

Pedro

Oo, kumpirm

THE

**BREAK
NIBUTO
ANG
BULKAN
MAYON**

Pagtsek og uban pang source.

Puwede ka mogamit og search engine sama sa Google aron matsek kung naay mga kasaligang site nga naa pod ang gitan-aw nga estorya. Kung wala kini gibalita sa mga inila ug kasaligang news organization, peke tingali ni. Itsek ang titulo sa artikulo kung nailhan na kini nga usa ka pekeng balita matod sa pagtuki sa mainstream media o sa mga fact-checking organization sama sa Snopes.

Grabe ba ang mabati nimo inig basa sa balita? O makakurat ba ang mga litrato?

Makapalipay, makasuko, o makahadlok ba kaayo ang balita? Mo-viral ang mga sayop nga impormasyon kay ginapuntirya niini ang atong mga emosyon. Puwede nga senyales kini nga dili tinuod ang balita.

Bantayi ang mga ilhanan sa ubos nga kalidad.

Talagsa lang mahitabo sa mga kasaligang peryodista ug organisasyon ang magbalik-balik nga sayop sa ispelang ug gramatika.

Makit-an ba sa balita ang tanang anggulo sa isyu?

Kung usa lang ka anggulo sa argumento ang gihatag sa artikulo, timan-i nga wala pa nimo nahibaloan ang tibuok estorya.

Itsek ang imong mga pagdapig.

Lisod kaayo ni buhaton, apan timan-i nga daghan kaayong nahibaloan bahin nimo ang mga social media site. Kasagaran pod nga ipakita lang nila ang mga balita nga maengganyo kang tan-awon bisan dili tinuod.

Tan-awa ang URL una i-click.

Mogamit usahay ang mga mangingilad og mga pekeng bersiyon sa web address sa mga tinuod nga negosyo aron mailad ka nga bisitahon ang ilang site. Itsek kung naay sayop sa ispeleng. Bisan gamay nga kalahian, puwede nga maadto gihapon ka sa mga pekeng website.

6:13 AM

★ WWW.TWIMTER.COM

Welcome back!
BAG-ONG POST

GI-POST SA IMONG ANTI-BICYCLE CLUB

IMONG MGA GRUPO

- Anti-Bicycle Club
- No To Bikes
- Bike Ban
- Netizens VS Bike Lanes

IMONG MGA GRUPO

- Anti-Bicycle Club
- No To Bikes
- Bike Ban
- Netizens VS Bike Lanes

BASIG GUSTO POD NIMO

BEEP!!!

JUNE 13 7AM

National Honk at a Biker Day

REGISTER

JOEBHERT @smokelover
Bike lanes = kalas sa espasyo.

TITA SUSANN @bikeyuck
Dili kinahanglang silotan ang mga smoke belcher.

CONGRATULATIONS !!!
KUHAA ANG IMONG KOTSE SA WWW.FREECAR.COM/75A1V14NSSS

FACT

Impormasyon nga napamatud-an na nga tinuod.

VS

FACTUAL STATEMENTS

Impormasyon nga puwede mapamatud-an nga tinuod o dili.

VS

OPINION

**Mga gihunahuna o gituohan sa usa ka tawo.
Puwede uyonan o dili ang usa ka opinyon.**

BISAN ASA gikan
ang impormasyon:
sa internet,
radyo, TV, mga libro,
ug mga diyaryo.

Maayo nga mahibalo
sa kalahian sa

FACT
UG
OPINION

kay makatabang kini aron
mailhan nimo kung unsa
ang TINUOD ug kung
unsa ang PANGILAD.

Impormasyon nga **napamatud-an na nga tinuod** ang usa ka **fact**.

Pananglitan, kung moingon nga “Ang COVID-19 usa ka makatakod nga sakit,” kini usa ka fact. Dili malalis ang ebidensiya gikan sa mga siyentista nga kini nga sakit tungod sa usa ka virus, ug nga kinsa man ang matakdan sa virus, makapasa niini ngadto sa uban.

Apan lahi ang fact gikan sa **factual statement**.

Dili buot ingnon nga facts tanan ang gisulti sa usa ka factual statement, tungod kay kini **puwede mapamatud-an nga tinuod o dili** kung basehan na ang facts.

Nagpasabot kini nga factual statements ang “Makadaot sa lawas ang panigarilyo” ug “Patag ang Earth.” Kung tan-awon na nimo ang facts, makita nga tinuod ang una, ug dili tinuod ang ikaduha nga giingon. Puwede nga dili mouyon sa usa ka factual statement kung naay makasuporta nga klaro nga ebidensiya.

Dili sakto ug dili pod sayop ang **mga opinyon**. Naka-depende pod kini sa mga gihunahuna ug gituohan sa kada tawo.

Depende lang nimo kung mouyon ka o dili sa usa ka opinyon sama sa “Mas nindot ang musika sa 1980s kaysa sa karon.” Magkalain-lain ang panglantaw sa mga tawo bahin sa musika. Walay basehan aron moingon nga sakto o sayop ang gipanulti, bisan pa kung naa kay giuyonan.

PANGUTAN-A
PIRMI ANG IMONG
KAUGALINGON

**Naa bay paagi aron
makahibalo ko kung tinuod
o dili ang usa ka impormasyon?**

**Nakabase ba sa facts
ang iyang opinyon?**

TAN-AWA ANG LITRATO SA IRING.

Naa ba kay mahatag nga facts ug mga opinyon base sa litrato?

Pipila ka **facts** base sa litrato:

- Yellow ang mga mata sa iring.
- Nagsul-ob og party hat ang iring.
- Naay pink nga kandila ang cupcake.

Pipila ka mga **opinyon** base sa litrato:

- Cute ang iring.
- Mas ganahan tingali ang mga tawo magtan-aw og lingaw nga litrato sa usa ka iro.
- Murag sipat ang iring.

Kung makahibalo ka molain sa facts gikan sa mga opinyon, makahunahuna ka alang sa imong kaugalingon, maong dili ka dali nga mailad sa fake news ug misinformation.

Makaila ba ka kung asa ang **Factual Statement** ug ang **Opinion**?

Isulat ang **F** tupad sa mga gipanulti nga sa imong tan-aw **factual**, ug **O** kung **opinion**.

Maayo nga presidente si Cory Aquino.

Makatabang sa mga bata nga makat-on og basa aron sila mamahimong produktibong mga miyembro sa komunidad.

A B C

Gipakita sa United States nga kompara sa China, mas morespeto sila sa human rights.

Maibanan ang polusyon ug saba kung dili daghan ang mga sakyanan sa kadalanan.

Kinahanglan nga kaslon una ang mga magtiayon sa dili pa sila magkaanak.

Mas daghang mga Pilipino ang nigawas sa nasod karon kaysa sa niaging napulo ka tuig.

Maayo nga pares sa init nga pandesal ang keso.

Mas makaayo sa tanan magbisikleta ug ibawal mga kotse.

**YOU ARE ENTITLED TO YOU
BUT YOU ARE NOT ENTITLED**

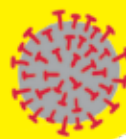
Mas daghan sa among henerasyon ang mogamit og Instagram kaysa sa Facebook.

Panahon na aron mosugot ang Romano Katoliko nga Simbahan nga mahimong pari ang babaye.

Kinahanglan mangandam ang atong gobyerno alang sa laing pandemya nga posibleng mahitabo.

Dili angay ipangalan sa bagyo ang Tisoy.

Makadaot sa lawas ang panigarilyo.

Dili basta-basta nga magsusulat si Jose Rizal tungod kay hangtod karon gipangbasa gihapon ang duha niya ka mga nobela, ang Noli Me Tangere ug El Filibusterismo.

Nakaabot sa bulan ang tawo niadtong 1969.

kung na ang

**OUR OWN OPINION.
ED TO YOUR OWN FACTS.**

Daniel Patrick Moynihan

MGA SULAT GIKKAN SA MGA EKSPERTO

POLITIKA

Proteksiyon ang demokrasya gikan sa fake news ug disinformation.

Atty. Luie Guia

HEALTH

Kitang tanan puwede mahimong parte sa solusyon.

Dr. Edsel Salvana

SCIENCE

Salig sa siyensiya. Bantayi ang kamatuoran.

Dr. Reina Reyes
Dr. Jacklyn Cleofas

MEDIA

Kaya ug kinahanglan pildihon ang fake news ug misinformation.

Dr. Clarissa David

Proteksiyoni ang demokrasya gikan sa fake news ug disinformation.

Atty. Luie Guia

Nahibalo ta nga nagpuyo ta sa usa ka demokrasya tungod kay kung kita moabot na sa saktong edad, puwede na tang mopili sa mga tawo nga mangulo sa atong nasod ug mga komunidad. Makapili ta sa mga opisyales nga moseguro nga luwas ang atong mga lugar ug regular nga makolekta ang basura.

Sa usa ka demokrasya, walay bisan kinsa nga makabawi sa imong katungod nga mopili sa atong mga lider pinaagi sa pagbotar. Usa kini nga human right. Nag-ingon ang Artikulo 21 sa Universal Declaration on Human Rights (UDHR) nga “ang tanan naay katungod nga moapil sa pagpadagan sa nasod, sa direkta nga pamaagi o pinaagi sa mga representante nga gawasnong gipili.”

Apan bisan kung wala nahisulat ang atong katungod sa pagbotar, kini naa pirmi ug magpabilin.

Inila sa nasod si **Atty. Luie Guia** isip usa ka espesyalista sa electoral reform ug kanhing Commissioner sa Philippine Commission on Elections gikan sa 2013 hangtod sa 2020.

Nag-ingon ang International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) nga matag miyembro sa komunidad, bisan unsa man ang iyang “kaliwatan, kolor, seks, lengguwahe, relihiyon, pangpubliko o ubang klase nga opinyon, nasyonal o sosyal nga gigikanan, mga gipanag-iya, natawhan o ubang ilhanan,” may katungod nga mobotar ug mabotaran.

Usbon ko, bisan kung wala kini nahisulat, may katungod nga mobotar ang tanang naa sa saktong edad.

Sa dili pa mobotar, ilailaha og maayo ang mga kandidato. Tun-i ang ilang mga gigikanan, mga personal nga pagtuo, mga pamatasan ug prinsipyo, mga opinyon sa mga importanteng isyu, mga nasudlan nga trabaho, ug ubang impormasyon. Kung walay saktong impormasyon, mawad-an og kahulogan ang atong katungod nga mobotar. Tingalig mapili pa gani nato ang mga dili maayong kandidato.

Mas sayon na ang pagkuhag impormasyon tungod sa mga kabag-ohan sa teknolohiya. Sa pila lang ka pindot sa screen, daghan na tay mabasahan bahin sa mga kandidato. Naa sa lain-laing websites ug social media platforms ang impormasyon. Bisan ang mga kandidato mismo naay social media accounts!

Apan dili tanang kandidato ang makasaligan. Buhaton sa uban ang tanan aron lang sila ibotar. Usa ka pamaagi ang pagbayad og mga tawo kinsa mosuwat og mga maayong butang bahin nila, bisan kini dili tinuod. Mosulti pa man gani ang mga kandidato og mga bakak bahin sa ilang kaugalingon, sama sa mga award nga wala gyod nila nadawat, o mga maayong butang nga wala gyod nila nabuhat. Gamiton pod nila sa pagpamakak ang “deepfakes” o gi-edit nga mga litrato o bidyo, sama sa pagpakita sa usa ka kandidato nga nanghatag og mga hinabang sa lugar kung asa wala gyod siya nakaadto!

Posibleng mo-like o mo-share ang mga tawo nga wala nagtagad kung unsa katinuod ang maong impormasyon. Kay sayop ang ilang nahibaloan, sayop pod ang maingon nila sa uban, kinsa mobotar na nuon sa dili maayong kandidato.

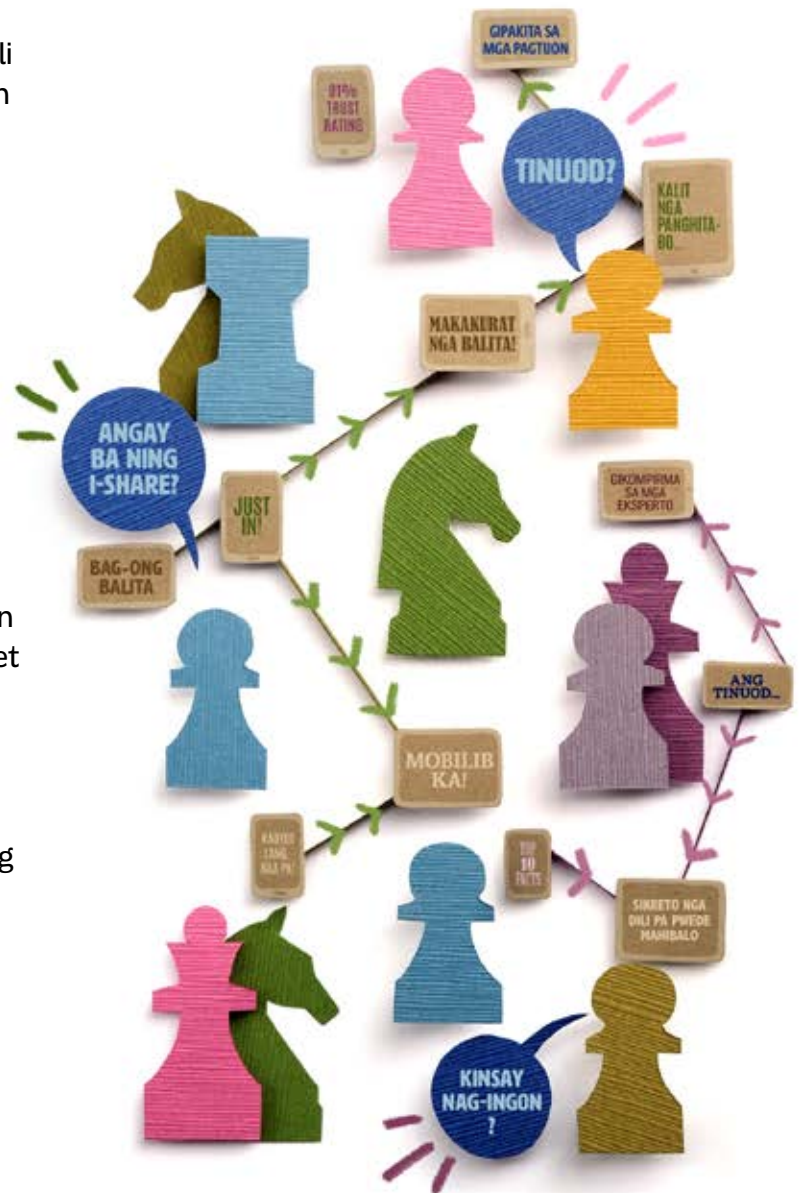
Kuyaw alang sa atong demokrasya ang fake news ug misinformation, diin ang pagpangilad mahimong hinungdan sa paghulma og mga opinyon nga dili sakto. Pananglitan, aron lang kita motuo nga wala nisunod sa quarantine rules ang mga Pilipino, naay magpakitag litrato sa usa ka dalan nga puno og mga tawo, nga sa tinuod, niadto pa kining niaging tuig kanus-a wala pa ang quarantine!

Maprotektahan nato ang demokrasya pinaagi sa pagbuhat sa mga mosunod:

- Pagseguro sa katinuod sa impormasyon. Sa dili pa motuo sa bisan unsang impormasyon bahin sa usa ka kandidato, pangutana una kung asa kini gikan. Kini gikan ba sa makasaligan nga news organization? Kinsa ang nag-share niini?
- Paglikay sa pagpakalat og dili tinuod nga impormasyon. Kung gikan sa posts ug tweets ang impormasyon, ayaw dayon pag-share. Buhata una ang fact-checking.
- Kung nagduhaduha ka, pangutana sa imong mga ginikanan, o sa mga mas magulang nimo nga imong makasaligan. Posibleng naa silay nahinumdomang panghitabo kaniadto nga gisulayan og tago sa usa ka kandidato panahon sa kampanya. Uban nila, pangita mo sa internet og impormasyon nga makatabang sa inyong pagpili kung kinsa ang maayong botaran.

Timan-i, naa bisan asa ang dili tinuod nga impormasyon. Kung protektahan nimo ang imong kaugalingon gikan niini, giprotektahan nimo ang kaugmaon sa nasod. ★

Kitang tanan puwede mahimong parte sa solusyon.

Dr. Edsel Salvana

Mahinumdoman ang 2020 isip tuig kanus-a gipatuman ang lockdowns sa tibuok Pilipinas ug sa ubang mga nasod sa kalibotan. Kini ang tuig kanus-a ta nakat-on bahin sa social distancing ug mas nakasabot sa importansiya sa masustansiyang pagkaon, bitamina, ug pagpanghugas sa kamot pirmi.

Labaw pa sa kaniadto, nakita nato nga dako ang papel sa internet sa atong kinabuhi. Gawas sa video chat ug dula, gamit pod ang internet aron ta makakuhag importanteng impormasyon bahin sa COVID-19.

Dako tuod ang tabang sa internet, apan pinaagi pod niini nikalat ang fake news ug dili saktong impormasyon nganha sa websites, social media networks, email, ug messaging apps. Dali ra kaayo ang pagpakalat og fake news. Makaguol kini nga reyalidad, apan tsansa pod ni nga naa tay buhaton.

Pinaagi sa pagbantay sa kamatuoran diha sa internet, maprotektahan nato ang atong mga higala, minahal sa kinabuhi, ug ang nasod ug kalibotan gikan sa fake news ug mga bakak nga hinungdan sa kalisang, pagdumot, ug kakulang sa kahibalo. Mabuhat nato kini bisan sa sulod sa atong mga panimalay.

Ania ang pipila ka mga butang nga imong mabuhat aron dili ka mahimong biktima—o mas pait, tigpakalat og fake news:

- Timan-i nga kung dili klaro kung kinsa ang nagsuwat o asa gikan ang usa ka balita, dako ang posibilidad nga kini dili tinuod. Ayaw pag-share og mga balita nga gikan sa wala hinganli nga mga tawo kinsa giingong nihatang lang sa impormasyon.

*Si **Dr. Edsel Salvana** usa ka espesyalista sa infectious disease, molecular epidemiologist, ug Director sa Institute of Molecular Biology and Biotechnology sa National Institutes of Health sa University of the Philippines Manila. Miyembro siya sa technical advisory group sa Inter-Agency Task Force on Emerging Infectious Diseases (IATF-EID) sa gobyerno.*

- Tan-awa kung asa nga website gikan ang imong nabasahan. Kung makita sa “ufoconspiracyexperts.com” o “aliensareal.net,” igo na kanang basehan aron maingon nga dili kadto makasaligan.
- Lagmit sayop nga mga interpretasyon ang nagpaluyo sa makapakurat nga headlines ug walay pagduhaduha nga mga pamahayag. Pananglitan, ang headline nga “Teenagers, luwas gikan sa COVID-19” dili gyod sakto. Bisan tuod dili purohang mopakitag grabeng sintomas sa COVID-19 ang mga batan-on, naa gihapoy tsansa nga matakdan sila. Sama ra pod sila sa ubang edad nga puwedeng matakdan ug manakod sa virus. Dili dayon masabtan kini nga detalye ug nanginahanglan og igong pagtuon ug paningkamot aron kini makat-onan. Kung kalabot sa medical emergencies o komplikado nga mga sitwasyon, labing maayo nga magmabinantayon ug mokonsulta una sa eksperto sa dili pa mo-share og bisan unsa.
- Tan-awa pirmi ang petsa sa gibasa. Daghan na ang nailad sa karaang balita. Gamiton gihapon sa uban ang mga balita o impormasyon nga daan na ug posibleng dugay rang nabag-o ang mga detalye sulod niini.

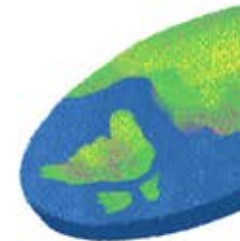
- Importante nga kahibalo ka kung kinsa ang nagsuwat sa artikulo. Tun-i ang kalahian sa news report nga naay makasaligan nga mga sources ug opinion piece nga wala na nanginahanglan og fact-checking sa makasaligang publications.

Dili ang pandemya sa coronavirus ang una, ug lagmit dili pod ang ulahi nga krisis nga atong maagian. Samtang nag-lockdown, nakatabang ang internet sa pagpahibalo kanato bahin sa importansiya sa pagpuyo sulod sa balay, physical distancing, ug pagpanghugas sa kamot pirmi.

Kung paspas mokalat ang impormasyon nga importante, sakto, ug matinud-anon, mao pod ang mahitabo sa balita nga dili tinuod, sayop, ug karaan na. Puwede kini mahimong hinungdan sa dili maayo nga panghitabo, sama sa paggamit og makadaot nga mga butang nga abi sa mga tawo makahatag og proteksiyon sa ila gikan sa COVID-19. Tungod walay kapasidad ang internet nga ibulag ang tinuod gikan sa dili tinuod nga impormasyon, ug isalikway ang bakak, kinahanglan nga kita mismo magmabinantayon.

Kitang tanan puwede mahimong parte sa solusyon. Kinahanglan aktibo natong babagan ang misinformation. Sama sa atong pagpaninguha nga mahuman ang pandemya, maningkamot pod ta nga maundang ang fake news. ★

Salig sa siyensiya. Bantayi ang kamatuoran.

Dr. Reina Reyes
Dr. Jacklyn Cleofas

Minahal nga mga kabatan-onan,

Kahibalo ko nga pipila sa inyo ang naguol nga mailad sa fake news.

Masabtan gyod kana. Sama ninyo, nabalaka pod ang mga gulang, apil na ang mga tawo kinsa taas ang inyong pagtan-aw.

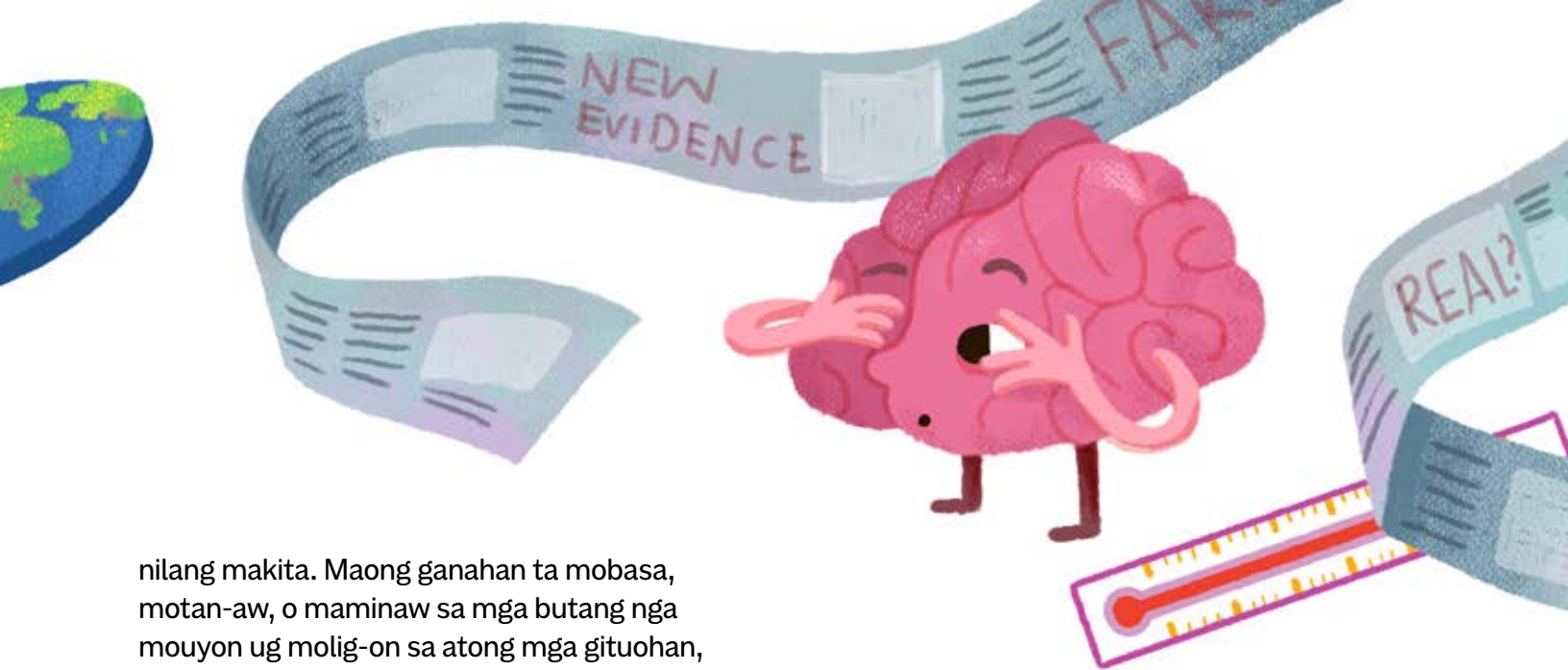
Dakog papel ang pamaagi kung unsa ta maghunahuna. Naanad ta nga mopadayon og tuo sa mga butang nga daan na natong gituohan. Kanunay tang modepensa sa atong mga gituohan, molalis pabor niini, ug mobabag o mobalewala sa mga impormasyon nga lahi o wala niuyon niini.

Gitawag nga “confirmation bias” sa mga psychologist kini nga kinaiya. Nag-ingon ang APA Dictionary of Psychology nga kini usa ka “pagtigom og ebidensiya nga mouyon sa mga ideya nga naa na daan, pinaagi sa pagpangita ug pagpakita og dugang nga ebidensiya, samtang dili hatagan og pagtagad ang ebidensiya nga sukwahi.”

Makita sa mga tawo ang gusto

Si Dr. Reina Reyes usa ka siyentista, magtutudlo, ug science communicator. Nagtutlo siya og Physics sa UP Diliman ug nagpaambit sa iyang kahibalo ug gugma sa siyensiya diha sa “Science Says” (Knowledge Channel), Radyo Turo Guro ((DZRJ), ug YouTube @DrReinaReyes.

Si Dr. Jacklyn A. Cleofas usa ka Assistant Professor sa Philosophy sa Ateneo de Manila University. Espesyalisasyon niya ang ethics, labi na ang moral psychology ug applied ethics. Nagtuon pod siya og Asian philosophy, nga nakapokus sa Confucian nga panglantaw ug Filipino philosophy.

nilang makita. Maong ganahan ta mobasa, motan-aw, o maminaw sa mga butang nga mouyon ug molig-on sa atong mga gituohan, bisan tuod ang uban niini kay dili tinuod. Mao pod ni ang rason nganong labyan ra nato ang mga estorya ug balita nga dili nato ganahan, o wala nato gituohan, bisan kung ang uban niini tinuod.

Maong makadani ug makuyaw ang fake news tungod kay naa gyuy tawo kinsa andam motuo niini.

Pipila ang nag-post og balik sa fake news nga wala nakaabot ang mga tawo sa Bulan. Naa pa gani motuo nga patag ang Earth!

Daghan gihapon ang wala motuo nga ang mga binuhatan sa mga tawo maoy hinungdan sa climate change, bisan pa sa ebidensiya ug siyensiya nga nagpaluyo niini.

Gipasabot sa United Nations' Intergovernmental Panel on Climate Change, uban sa daghang mga siyentista sa tibuok kalibotan, nga tinuod ang climate change ug nag-unang hinungdan niini ang mga binuhatan sa mga tawo. Nagkadaghan ang napundong greenhouse gases sa atmosphere sa atong planeta sukad pa niadtong Industrial Revolution. Dungan niini ang padayong pagtaas sa average nga temperatura sa kalibotan.

Produkto sa pagsunog og fossil fuel ang carbon dioxide nga two-thirds sa tanang greenhouse gases.

Nagtikainit ang atong kadagatan, nagtikagamay ang mga bahin nga yelo, nagtikalalom ang atong mga katubigan, apan naa gihapoy nagpakabuta sa climate change.

Lagmit mopakalat og fake news ang mga wala motuo sa climate change o nga naay nakaabot nga mga tawo sa Bulan. Ug sa sigeg basa ug share og fake news, samot silang motuo sa sayop nga ilang gituohan.

Dako ang kadaot nga puwedeng mahimo sa fake news. Tingalig motuo dayon niini ang mga makabasa kinsa kulang og kahibalo. Mas daghan na nuon ang magdumili sa pagbag-o sa ilang mga binuhatang makadaot sa palibot.

Tingalig mapakyas pa gani ang mga gobyerno sa pagbuhat og mga polisiya ug balaod nga mohatag og proteksiyon sa kalibotan, butang nga dili maayo alang sa mga umaabot pang henerasyon—apil ang sa inyo.

Unsay puwede natong mabuhat?

Karong nahibalo na ta kung unsa ang kayang mahimo sa atong hunahuna, mas mag-inampingon na unta ta kung unsaon nato pagdawat ang mga balita nga atong madunggan o mabasahan.

Isip mga siyentista ug researchers, nakat-on mi nga bisan unsa kadaghan ang impormasyon, dili dayon mi modawat kung unsa ang naa. Tanawon una namo kung kini base ba sa lig-on nga ebidensiya.

Bisan sa sama namong mga eksperto, kini nanginahanglan og igong panahon ug pagpaningkamot. Kinahanglan namong mobasa og daghang mga sinulat ug pagtuon bahin sa usa ka topic, maminaw og tarong sa isulti sa mga eksperto, ug mointerpretar sa among nabasa gikan sa among nasabtan. Sa dili pa ipagawas sa bisan unsang scientific journal ang among mga sinulat, moagi una kini og peer review, usa ka taas nga proseso diin tun-an kinig tarong sa ubang mga siyentista.

Naninguha ming masabtan dili lamang ang "unsa," apan ang "giunsa" ug "ngano" pod.

Mangutana mi: Giunsa namo pagkahibalo ang among nahibaloan? Unsa ang mga butang nga nasabtan na namo, ug unsa pod kadtong kinahanglan pa namo tun-an?

Mabuhat pod ni nimo.

Sa sunod nga makasugat kag post bahin sa usa ka butang nga importante alang nimo, ayaw padala sa tentasyon nga i-share dayon kini. Hunahunaa kung unsa pa ang kinahanglan nimong

mahibaloan. Paghatag og panahon alang sa dugang nga pagbasa bahin sa isyu.

Pangutana ug ayaw dayon tuohi ang tanan nimong mabasa. Pagpabiling alerto bisan sa imong kaugalingong gipanghunahuna. Makita nimo nga bisan sa kadaghang butang nga naa tay kompiyansa sa atong nahibaloan, naa pay mas daghan nga dili ta asegurado o wala pa nato nasabtan og taman.

Madiskobrehan nimo nga puwede kang moapil niining pagpangitag dugang nga pagsabot. Gani, pinaagi sa pagbasa ug pagpangutana, nahimo na nimo kini!

Gamit ang imong nasabtan, puwede nimong sultihan ang uban bahin sa imong nakat-onan, sa imong gituohan ug ngano, ug sa unsang paagi nabag-o ang imong mga gituohan, human napalaloman ang imong pagsabot bahin sa usa ka butang. Pinaagi sa pagpangita sa imong kaugalingong tingog, matabangan pod nimo ang uban nga buhaton kini.

Karong panahon sa fake news, diin matagoan ang facts, nahimong moral nga responsibilidad ang pagbantay sa kamatuoran, sa kung unsa ang sakto, ug sa labing importante.

Wala mi nagduhaduha nga mahimo ninyong mapakita kung unsa ang kinahanglang hatagan og pagtagad sa atong nasod ug kalibotan. Dasigon mo sa mga nag-una ninyo, ug mapasalamaton sa inyo sa hangtod ang mga nagsunod. ★

Kaya ug kinahanglan pildihon ang fake news ug misinformation.

Dr. Clarissa David

Si **Dr. Clarissa David** usa ka Professor sa University of the Philippines College of Mass Communication kinsa nakapokus sa research bahin sa political communication ug mga epekto sa new media.

Ikaw ug ako gitudloan sa atong mga ginikanan, magtutudlo, ug magulang nga dili mamakak. Sayop ang pagpamakak. Kung masakpan kang namakak, makasab-an ka.

Ngano ing-ani man? Ngano dili maayo ang pagpamamakak?

Makadaot sa imong reputasyon ang pagtuo ug pag-share og fake news.

Ang simpleng tubag kay, ang tawo nga mamakak, dili makasaligan. Kung dili makasaligan ang mga tawo ug impormasyon sa atong palibot, maglisod ta sa atong pagpuyo diri sa kalibotan. Kung dili ka makasaligan nga mosulti sa tinuod, maglisod ka sa pagdani sa ubang tawo nga makigtrabaho o makighigala nimo. Dili lamang makadaot ang pagpakalat og fake news, kini pod nagpakita sa imong batasan ug kakulang sa maayong panghukom. Malikayan kining tanan pinaagi sa pagtsek una sa impormasyon sa dili pa kini i-share, o sa dili pag-share kung dili seguroado.

FACT CHECK

Diha sa internet, mas lisod ug mas komplikado. Kung kinsa man ang mopakalat og impormasyon nga kahibalo silang dili tinuod, namakak sila. Apan kung sila tinud-anay nga nagtuo nga tinuod ang ilang gipang-ingon, o mopakalat og balita nga wala sila nahibalo nga bakak diay, mahagbong nga mga biktima pod sila. Nakalain ani kay sila pod maingon nga dili makasaligan.

Ania ang pipila ka mga pamaagi aron malikayan ang maong sitwasyon.

1 Importante ang saktong mga detalye.

Lagmit nadungog na nimo ang ekspresyon nga: “We are entitled to our own opinions, but we are not entitled to our own facts.” Lahi ang facts gikan sa mga opinyon. Kasagarang naglakip og sayop nga impormasyon ang fake news. O posible pod nga mga opinyon kini. Importante ang kalahian sa duha.

Diskompiyado sa tradisyonal nga midya ang mga Pilipino nga kusog ang mga opinyon sa politika. Alang nila gigikanan kini sa fake news, maong mas mosalig sila sa mga blogger ug mga tawo nga maimpluwensiya sa Facebook. Tungod sa pamaagi sa Facebook, ang ilang makita mao ra pod ang mga panglantaw nga mouyon sa ila, tinuod man o dili.

Apan ang pagkainsakto kinahanglan, labi na sa mga panahon nga walay kasiguroan, sama sa bagyo, paghagba sa ekonomiya, o sa pandemya. Kalabot sa medisina, siyensiya, mga katalagman, ug uban pang sitwasyon diin ang kaluwasan ug kinabuhi nakadepende sa factual information, importante nga naay kakuhaan og impormasyon nga makasaligan ug matuohan. Dili butang nga walay dalang kadaot ang fake news; tinuod ang mga epekto niini.

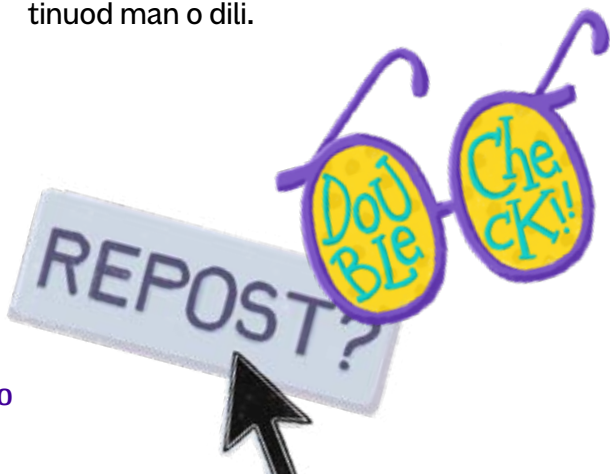
Kung padayon tang modawat nga ang tinuod mag-agad ra sa palibot ug ang kamatuoran walay kalahian sa opinyon, mas dali madala ngadto sa kadaotan ang atong kaugalingon ug ang uban.

2 Pagpabiling bukas sa mga ideya, impormasyon, ug opinyon nga dili nimo ganahan.

Parte sa pagpuyo sa usa ka demokrasya ang diskusyon, debate, ug kalahian sa gihunahuna aron makab-ot nato ang kamatuoran. Kung dili ta mag-estoryahanay, dili nato mahibaloan kung unsa ang tan-aw sa ubang mga tawo sa mga butang diri sa kalibotan. Importanteng magpabiling bukas ang dalunggan ug hunahuna, aron andam sa pagpaminaw sa impormasyon nga mao unyay mopakita nimo nga sayop ang uban nimong gituohan.

3 Dili pirmi nga makatabang ang pag-uyon sa dili pag-uyon.

Kuyog sa pagpabiling bukas sa mga supak nga ideya ang kaandam nga mobarog ug mopasabot sa ubang mga tawo kung ang ilang sayop nga panglantaw puwedeng mahimong hinungdan sa seryoso nga kadaot.

Daghan sa ato ang dili komportable sa init nga diskusyon o debate. Mahadlok ta nga mapasakitan ang usa ka tawo, labi na kung higala. Mahadlok pod ta nga tingalig manobra ra ta sa atong gipanulti.

Pananglitan, motuo ang ubang tawo nga makuyaw ang mga bakuna bisan pa sa kadaghan sa siyentipikong ebidensiya nga mokontra niini. Gilimod sa uban ang katinuod sa climate change bisan halos nagkahiusa ang siyentipikong komunidad sa pagtuo nga kini nahitabo ug kinahanglan ang seryosong pag-atubang sa mga epekto niini. Naa gihapoy mga tawo nga nagtinguha nga usbon ang kasaysayan, diin ilimod ang mga makalilisang nga abuso ug bilyones nga gikawat sa rehimeng Marcos. Unsaon na lang pagkat-on sa atong mga kabataan sa mga pagtulon-an sa kasaysayan kung kini mismo himoong kadudahan?

Salig pirmi sa siyensiya ug sa facts, ug pangitag mga eksperto nga tinud-anay nga makasaligan. Dala ang tinuod nga impormasyon, pangusgi ang baroganan kung gikinahanglan. Usahay ang paghilom ug pag-uyon sa dili pag-uyon magpalig-on lamang sa bakak.

4 Basaha ang tibuok estorya, dili ra ang headline.

Usa sa mga labing maayong pamaagi aron mabantayan ang fake news kay ang pagbasa sa tibuok nga news story. Pinaagi niini, makakuha kag daghang impormasyon nga magamit nimo sa pag-ila kung ang headline ug ang interpretasyon niini tinuod o makiangayon ba. Kadugayan matun-an na nimo kung unsa ang angay tuohan. Pangutan-a pirmi ang imong kaugalingon: Kinsa ang nagsulat niini? Ngano gisulat man kini? Unsa ang tumong niining estorya?

Pagmabinantayon sa mga motibo sa mga tawo. Motibo sa ubang news organizations ang maayo nga kita. Alang sa uban, nakapadasig sa ila ang kredibilidad ug ang pirming pagsulti sa tinuod. Apan gamiton sa uban ang headlines nga mahagiton isip paon aron ang mga magbabasa mo-click, basa, ug share sa makailad ug dili tinuod nga mga sinulat.

Bisan dali ta malipat usahay, makita ra gihapon nato ang mga ilhanan kung magpabiling alerto sa fake news. Mas momaayo imong abilidad niini kung pirmi ni nimong buhaton, maong padayon!

5 Maayo ang pagpamaubsanon.

Pinakaulahing tambag—pagpabiling mapaubsanon. Bisan mainampingon, eksperto sa usa ka field, o edukado, masayop ra gihapon ta. Lisod usahay ang pag-ila kung unsa ang tinuod o dili labi na kung propesyonal ang pagkahimo. Puwedeng butangan sa pangalan ug logo sa usa ka newspaper ang fake stories, sama sa pagpresentar sa mga malimbongon nga websites isip lehitimong kuhaanan og balita.

Nailad ug nasayop pod ko sauna. Gipahibalo ko sa akong mga higala, ug nanangtang ko sa akong posts ug niangkon nga nasayop ko. Pinaagi niini, nakatabang ko sa pagpugong sa pagkalat sa mga dili tinuod nga estorya, apan kini pod nagpakita nga walay angay ikaulaw sa pag-angkon sa imong mga sayop ug sa pagbuhat sa saktto.

Nagpabilin sa atong kontrol ang atong pamatasan. Bisan unsa pa ka walay pulos ang mga bakak, o bisan unsa pa makapalagot ang mabasa nato online, pagpabiling matinahoron. Mas tahoron ka sa mga tawo tungod niana. ★

Tinuod kahani? 🔍

Hmmmm...

Pangitaa ang mga lahi PANID 16

MGA TUBAGI!

MGA TUBAGI!

Unsa nang pulonga PANID 18

MGA TUBAGI!

Factual statement o opinion PANID 28

O Maayo nga presidente si Cory Aquino.

F Makatabang sa mga bata nga makat-on og basa aron sila mamahimong produktibong mga miyembro sa komunidad.

F Gipakita sa United States nga kompara sa China, mas morespeto sila sa human rights.

F Mas daghan sa among henerasyon ang mogamit og Instagram kaysa sa Facebook.

O Panahon na aron mosugot ang Romano Katoliko nga Simbahan nga mahimong pari ang babaye.

F Maibanan ang polusyon ug saba kung dili daghan ang mga sakyanan sa kadalanan.

A B C Kinahanglan nga kaslon una ang mga magtlayon sa dili pa sila magkaanak.

F Mas daghang mga Pilipino ang nigawas sa nasod karon kaysa sa niaging napulo ka tuig.

O Dili angay ipangalan sa bagyo ang Tisoy.

O Kinahanglan mangandam ang atong gobyerno alang sa laing pandemya nga posibleng mahitabo.

F Makadaot sa lawas ang panigarliyo.

O Maayo nga pares sa init nga pandesal ang keso.

O Mas makaayo sa tanan kung magbisikleta ug ibawal na ang mga kotse.

O Dili basta-basta nga magsusulat si Jose Rizal tungod kay hangtod karon gipangbasa gihapon ang duha niya ka mga nobela, ang Noli Me Tangere ug El Filibusterismo.

F Nakaabot sa bulan ang tawo niadtong 1969.

Ang Center for Art, New Ventures & Sustainable Development (CANVAS), usa ka nonprofit organization, nituo nga mahimo sa arteng Pilipinhon ang pagmugna og mga posibilidad, manguna sa mga kukabildo, ug pagdasig og makahuloganong pagbag-o. Sukad niadtong 2005, kauban sa CANVAS ang mamugnaong komunidad sa pagpausbaw sa kahibalo sa pagbasa sa mga bata, pagtuki sa nasodnong kailhanan, ug pagpalapad sa kaamgohan sa mga tawo bahin sa arteng Pilipinhon, kultura, ug kalikopan.

Alang sa dugang nga impormasyon, pakiduaw ang www.canvas.ph

Katungod sa Pagpanag-iya sa Pilipinas © 2020

sa

CANVAS - The Center for Art, New Ventures and Sustainable Development

Gitagana ang tanang katungod.

Ipaabot ang tanang pangutana sa:

CANVAS, No. I Upsilon Drive Ext. eskina Dalan Zuzuarregi, Alpha Village, Diliman, Dakbayan sa Quezon, Pilipinas III9

Email info@canvas.ph

#YOUTHINK

Unang gipatik sa softcover 2020

Unang gimantala sa Iningles

Gimantala sa CANVAS - The Center for Art, New Ventures and Sustainable Development

Gipatik sa Republika sa Pilipinas

Sinulat ni Gigo Alampay

Hinubad sa Cebuano/Binisaya nila Hannah Aranas ug Xi Zuq

Disenyo sa Basahon sa Studio Dialogo

Mga Dibuho nila Liza Flores, Abi Goy, Frances Alvarez, ug Jamie Bauza

Nahimong posible ang pagmantala niining basahon pinaagi sa suporta sa Google.

CIP Data sa Nasodnong Pamasahonan sa Pilipinas

Alampay, Gigo

#YOUTHINK /

teksto, Gigo Alampay; pag-edit ug paniksik, Agay Llanera, Ergoe Tinio, ug Faye Gonzales; mga

dibuho, Liza Flores, Abi Goy, Frances Alvarez, ug Jamie Bauza. -- Dakbayan sa Quezon:

Center for Art, New Ventures and Sustainable Development (CANVAS), [2020], ©2020

pages;cm

ISBN

1. Fake news -- Philippines -- Juvenile literature.

2. Information literacy -- Juvenile literature. I. Llanera, Agay. II. Gonzales, Faye. III. Tinio, Ergoe.

IV. Goy, Abi. V. Flores, Liza. VI. Alvarez, Frances. VII. Bauza, Jamie. VIII. Title.

070.43

PN4784.F27

P020200I39

Gikan pod sa CANVAS

**Importante ang imong mga personal
nga impormasyon. Tun-i unsaon
pagprotekta niini.**

Aron makakuha og kopya, bisitaha ang www.lookingforjuan.com